

Tomáš Hoření Samec
a Lucie Trlifajová

Jak v české společnosti osobní dluhy formují životy zadlužených a společenské hierarchie?

EDICE
SOCIOLOGICKÉ
AKTUALITY

Jak v české společnosti osobní dluhy formují životy zadlužených a společenské hierarchie?

Tomáš Hoření Samec a Lucie Trlifajová

Recenzovali:

Mgr. Petr Kupka, Ph.D.

Mgr. Ivana Lukeš Rybanská, Ph.D.

Tato kniha vznikla v rámci výzkumného projektu GA 20-04863S „Utváření a performance občanství skrze dluhy v České republice“ podpořeného Grantovou agenturou České republiky.

Sociologický ústav
Akademie věd ČR

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2024

Edice SLON – Sociologické aktuality, 49. svazek / řídí Jan Maršálek

Redakce Nikola Staničková

Grafická úprava a obálka studio Designiq

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2024

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2024

ISBN 978-80-246-5992-3

ISBN 978-80-246-6003-5 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

od roku 2021 součástí Nakladatelství Karolinum

**Tomáš Hoření Samec
a Lucie Trlifajová**

Jak u české
společnosti
osobní dluhy
formují životy
zadlužených
a společenské
hierarchie?

Obsah

Úvod	9
Kapitola 1 Jak se mluví o dlužích na politické úrovni?	18
Moralizace a responsabilizace	21
Ustavení systému osobního zadlužení (2001–2008)	24
První kritika dluhového systému a jeho obhajoba (2009–2010)	28
Potřeba ochrany vs. figura lehkovážného dlužníka (2012–2014)	35
Přelomová regulace (2015–2016)	41
Novela insolvenčního zákona a kontinuita v diskurzu odpovědnost (2017–2022)	46
Aktivizace, snaha a finanční gramotnost	49
Kapitola 2 Jak se žije s dluhy?	
Zkušenosti zadlužení a vyjednávání práv	52
Proč perspektiva „občanství“?	54
Vznik a příčiny zadlužení	64
Co lidé vnímali jako problematické?	84
Individualizace odpovědnosti a privatizace řešení	93
Vyjednávání práv	102
Kapitola 3 Jak se potkávají osobní dluhy a nejistota bydlení?	127
Morální diskurzy zadlužení ve vztahu k bydlení	133

Zkušenost nejistoty bydlení, zadlužení a snahy o její překonání	141
Osobní zadlužení a zkušenost nejistoty bydlení	161
Kapitola 4 Jak jinak přemýšlet o osobním zadlužení?	166
Performativita (diskurzu) dluhu a význam emocí	169
Governmentalita dluhu	172
Příloha: Metody sběru a analýzy dat	180
Politický diskurz zadlužení	181
Výzkumné rozhovory	183
Summary	189
Literatura a další zdroje	192
Stenoprotokoly parlamentních debat	209
O autorech	215

Úvod

Osobní dluh je ve veřejných debatách často představován v jednoznačných kategoriích: dluhy jsou označovány jako „dobré“ nebo „špatné“, „produktivní“ či „destruktivní“, „rozumné“ i „nebezpečné“. Co když je ale žitá skutečnost a vyprávění o dlužích o poznání složitější? Co když jsou osobní dluh a situace předlužení vnímány, vyprávěny a zažívány v méně jednoznačných kategoriích?

V této knize chceme jít za zjednodušující pojetí osobního dluhu a poukazujeme na složitost, nejednoznačnost a v určitých momentech i protikladnost zkušeností zadlužení. Navazujeme tak na tradici zkoumání osobních dluhů v sociálních vědách, ve které nejsou osobní dluhy a obecněji závazky chápány pouze jako neutrální ekonomické vztahy. Podle této tradice osobní dluhy vytvářejí a komunikují významy, vyvolávají emoce a morální hodnocení, ovlivňují mezilidské vztahy, umožňují výkon moci a ustavení celospolečenských hierarchií (Malinowski 1922; Mauss 1954;

Peebles 2010; Graeber 2014). V dané perspektivě mají závazky reciproční povahu: nastavují očekávání ohledně budoucího jednání zavázaných stran. Jestliže prokážu například někomu laskavost, tak očekávám, že mi ji druhý v budoucnu oplátí. Nezaměřujeme se nicméně na zkoumání jakýchkoliv závazků a široce pojaté reciprocity, ale na určitý výsek tohoto širokého tématu. Konkrétně na to, jak vznikají a jaké mají efekty závazky formálnější povahy – závazky, které se označují jako osobní dluhy.

V našem pojetí je osobní dluh společenskou institucí, tj. opakovanou a předvídatelnou činností, která je upravena formálními i neformálními společenskými pravidly; legislativně, ale i morálními diskurzí určujícími, co je společensky vnímáno jako ne/přípustné zadlužení. S naším zájmem o roli osobních dluhů v české společnosti se tak pojí otázky: Jak se dluhy a závazky vytváří a formují? Jak je jim rozuměno? Jaké morální konotace se s různými druhy závazků spojují? Jaké mocenské hierarchie dluhy budují či upevňují? Osobní dluh tedy chápeme jako formální závazek, právně definovaný a smluvně potvrzený, vznikající mezi konkrétními aktéry. Náš výzkumný zájem je ale širší v tom smyslu, že nás zajímá, jaké morální diskurzí jej doprovázejí, a jak mohou sloužit k regulaci jednání zadlužených. Například skrze to, jaká práva či povinnosti jsou jim různými aktéry připisovány.

Navazujeme tak na otázky sociologické povahy – otázky po souvislosti mezi dluhem, mocí a hierarchiemi. Pro jejich zodpovězení se ukazuje jako podstatné zaměření na fungování morálních diskurzí jako nástrojů regulace jednání zadlužených. Morální diskurzí dluhu mohou být značně různorodé a nejednoznačné: jestliže může být v anglosaském kontextu schopnost získat a splácet úvěr doklad dobrého charakteru a způsob prokázání vlastních schopností a kvalit (Peñaloza a Barnhart 2011), v jiných kulturních kontextech jsou osobní dluhy mnohem více morálně nejednoznačné (Weiss 2014; Halawa 2015; Samec 2018; Turaeva

2022). Navazujeme tedy na otázky spojené s tím, jak se v rámci těchto dynamicky vytvářených hierarchiích pohybují konkrétní dlužníci a dlužnice – jak vnímají sami sebe a své možnosti, nároky a práva, a jak jsou jim práva přisuzována či odpírána.

Nejednoznačnost a protikladnost dluhu je přitom v jádru našeho způsobu porozumění tématu. V souladu s dalšími autorkami a autory ukazujeme, že osobní dluhy vyvolávají rozporné reakce, a že se jedná o ambivalentní společenskou instituci – emancipující i disciplinující (Marron 2009; Meyer 2018; Davey 2019; Threadgold et al. 2024). Odkazujeme se přitom na práce jednoho z autorů této knihy, které v českém prostředí zdokumentovaly ambivalentní vnímání osobních dluhů souvisejících s bydlením, hypotečními úvěry a rodinnými půjčkami, na základě analýzy rozhovorů s prvnabyvateli vlastního bydlení i mediálního diskurzu (Samec 2018; Samec 2020). Podle nich se osobní dluh „musel“ diskurzivně formovat jako pozitivní aktér, aby mohl být představen jako morálně přijatelný. To ilustrujeme také na konkrétních empirických datech – rozhovorech se zadluženými a analýze politického diskurzu osobního zadlužení – v této knize, kde mimo jiné poukazujeme na to, že morální diskurzy dluhu jsou podmíněné a ovlivněné také tím v jaké společenské pozici jsou zadlužení.

To, že osobní dluhy v jejich různých variantách (hypotéky, spotřební úvěry, mikroúvěry apod.) vyvolávají emoce a morální hodnocení má pak efekty na dlužníky a předlužené z hlediska toho, jak se formuluje i jejich nárok na podporu při potížích se splácením nebo naopak nutnost jejich disciplinace a trestu (Mikuš 2022; Sabaté Muriel 2022; Vetta 2022). V tomto smyslu je tedy osobní dluh institucí mocenskou, což je pro naše zkoumání také podstatné. Ambicí této knihy je tedy ilustrovat složitost a mnohohvrstevnatost zkušenosti výrazného zadlužení a vyprávění o této zkušenosti z pozice zadlužených i z pozice těch, kteří mají

moc – politiků a expertů tvořících legislativu a dalších institucionálních aktérů pohybujících se v „terénu“. Chceme tak ukázat na rozmanitost, jak o dluzích a zkušenosti zadlužení mluví nejen lidé s přímou zkušeností s dluhy, ale také zástupci různých veřejných, soukromých i nevládních institucí, a zároveň představit, jak mocensky utlačivou institucí se osobní dluhy stávají.

Téma osobního zadlužení a terén, ve kterém by mohlo být zkoumáno je komplexní. Ve výzkumu, na jehož základě tato monografie vznikla, jsme se i z toho důvodu omezili na zkoumání určité zkušenosti s dluhy. Naším cílem nebylo zkoumat *jakékoli* osobní zadlužení, respektive zadlužení, které probíhá „tak jak má“, tedy když je dluh splácen a splacen. Zaměřili jsme se na situace, které jsou společensky problematizovány, na zkušenosti lidí, kteří se dostali do problémů se splácením, kterým začali dluhy do života výrazně zasahovat a ovlivňovat jej. Některým tak, že vedly k exekučnímu řízení a případně pak i vstupu do řízení insolvenčního, jiným „pouze“ tak, že vytvářely značný tlak na jejich domácí rozpočty, ekonomickou i sociální situaci. Výše popísané zkušenosti má významná část české společnosti: v roce 2022 bylo v exekučním řízení 668 tisíc osob, v předcházejících letech byl počet ještě vyšší a pohyboval se mezi 700–800 tisíci lidmi (Mapa exekucí 2023). Pokud zahrneme i členy jejich domácností, tak se zkušenost výrazného předlužení dotýkala a stále dotýká více než milionu dospělých i nezletilých osob, v insolvenčním řízení (tzv. osobním bankrotu) pak bylo 106 tisíc osob v roce 2022 (Mapa bankrotů 2023).

Jedná se přitom o část společnosti, které se ne vždy dostává přímého hlasu v médiích nebo obecně ve veřejném diskurzu. V tomto ohledu vnímáme tuto monografii jako příležitost dát hlas lidem, kteří nejsou často slyšeni a zároveň převyprávět a interpretovat jejich zkušenost akademickým pohledem, za využití teoretických konceptů umožňujících zobecnit a abstrahovat výsledky

analýz našich dat – hloubkových rozhovorů s lidmi se zkušeností dluhu, s lidmi z institucí a také analýzy přepisů parlamentních diskuzí a podkladů k legislativě související s osobním zadlužením a oddlužením.

Téma osobního zadlužení a jeho dopadů na individuální osudy i společnost je o to více aktuální, když se k existenčně náročné situaci lidí zažívajících významné zadlužení zároveň přidává současná situace rostoucích nákladů na bydlení a potažmo na živobytí: rostoucí ceny energií nebo i úrokových sazeb u hypotečních úvěrů, která se projeví u refinancování úvěrů (ČBA 2023). Rostoucí životní náklady se tak dotýkají široké skupiny obyvatel a situace předlužení, respektive situace „výrazného“ či „ohrožujícího“ dluhu může dopadat i na domácnosti, které bychom zařadili mezi středně příjmové, konkrétně nadměrným nákladům na bydlení čelí asi půl milionu domácností, tedy zhruba milion osob (Klusáček et al. 2021).

Tato situace ekonomické nejistoty, respektive situace potkávajících se ekonomických nejistot dokazuje potřebu empiricky robustního porozumění tomu; jak se v současnosti v Česku žije s výraznými dluhy; jak o předlužení mluví politici, kteří vytvářejí veřejné politiky; a jak zadlužení ovlivňuje ne/jistotu bydlení. Ukazuje se totiž, jak podstatné je kvalitní a dostupné bydlení z hlediska dlouhodobě udržitelného fungování společnosti – v otázkách kvality života jedinců a politické i společenské koheze. Poznání, které zde prezentujeme, je tedy podstatné i z hlediska porozumění tomu, jak nastavovat veřejné politiky, které budou formovat sociálně spravedlivou a soudržnou společnost.

Kromě toho, že vidíme společenskou a politickou relevanci tématu, je naší ambicí také rozvíjet a významně posouvat akademickou debatu o charakteru a společenském významu dluhu ve vztahu k využitým teoretickým rámcům a pojmům. Náš příspěvek do této debaty a přínos pro akademickou diskuzi a zkoumání

dluhu je představení a rozvíjení teoretického rámce, který jednak umožňuje rozumět osobnímu dluhu jako technice moci a realizaci určitého způsobu vládnutí (koncept governmentality); a zároveň přispívá k porozumění toho, jakými způsoby je toto vládnutí realizováno (např. performativitou dluhu) – jakou roli hrají morální diskurzy, pocity a emoce spojené se zkušeností zadlužení v tom, jaké společenské hierarchie se díky osobnímu zadlužení formují a reprodukují. Pro naše analýzy zkušenosti a postavení dlužníků v české společnosti je zároveň podstatné rozumět tomu, skrze jaké procesy jsou tyto nerovnosti vnímány ve stávajícím právním rámci jako legitimní, zatímco i velmi problematické praktiky se daří dlouho legitimizovat, kdy a jakými prostředky dochází k jejich narušování. Pro diskuzi těchto otázek volíme koncept občanství, jehož uchopení je inspirováno uvažováním Engina F. Isina (2009), Bridget Anderson (2013) a dalších autorů (Lister 2007; Yuval-Davis 2011; Gonzales a Sigona; 2017; Laruffa 2022), kteří zdůrazňují, že občanství není jen legální koncept, ale odráží konstantně vyjednávaná práva, která jsou ukotvena v dominantním uvažování společnosti o normách správného chování.

Český kontext je přitom, co se týče osobních dluhů a systému jejich vymáhání, poměrně specifický. Přes určitou jedinečnost „české zkušenosti s osobními dluhy“, tak tyto zkušenosti korespondují a jsou součástí širších globálních trendů. Je to především trend rostoucího významu finančních trhů a logiky, která nahrazuje tradiční sociální stát. Tento proces se někdy konceptualizuje jako financionalizace a v souvislosti s osobními dluhy se projevuje v tom, že globálně roste význam různých forem finančních nástrojů a produktů jako způsobu zajištění spotřeby nezbytných statků – například bydlení (pomocí hypotéčního úvěru), péče o zdraví či vzdělání (např. formou studentských půjček), nebo i jako nástroje zajištění se na stáří formou investic skrze finanční

trhy (Martin 2002; Langley 2008; Finlayson 2009; Walker 2011). V tomto ohledu roste význam hypotečních úvěrů, ale i různých tzv. substandardních úvěrů, které využívá řada nízkopříjmových domácností, aby se existenčně zajistila, ačkoliv ne vždy jsou tyto úvěry ekonomicky výhodné (Soederberg 2014).

Na dalších stránkách knihy se nejprve věnujeme kontextualizaci vzniku systému zadlužení a vymáhání dluhů, poté analyzujeme politický diskurz zadlužení. V dané kapitole představujeme pojmy moralizace a responsabilizace, které nám sloužily k analytickému uchopení výpovědi jak v parlamentních projevech, tak ve výzkumných rozhovorech. V následujících dvou kapitolách se zaměříme na analýzu výzkumných rozhovorů: nejprve pomocí pojmu *občanství* rozvíjíme debatu o tom, jak je možné vnímat práva a povinnosti dlužníků z pohledu různých aktérů. Dále se podrobněji zabýváme tím, jak morální diskurz zásluhovosti ve vztahu k zadlužení souvisí s nejistotou bydlení pro dlužníky. V závěrečné kapitole pak přinášíme zobecnění našich poznatků a představujeme zastřešující koncepty – performativitu a governmentalitu –, které nám slouží k tomu, abychom příběh osobního zadlužení zasadili do odlišného rámce, než je běžné v současné společenské i akademické debatě v českém kontextu. Hledáme přitom odpovědi na následující otázky:

- Co znamená být předlužený pro dlužníky/dlužnice, jak o této zkušenosti vypráví?
- Jak se o dlužích vyjadřují zástupci/zástupkyně různých institucí?
- Jaká morální hodnocení se k dluhům vztahují?
- Jak lidé se zkušeností dluhů vyjednávají svoji pozici ve společnosti? Kdy se cítí oprávněni vyjednat svá práva?
- Jak souvisí osobní zadlužení s nejistotou bydlení?

Na tomto místě chceme zároveň reflektovat význam dalších výstupů výzkumného projektu v rámci nichž vznikla tato monografie. Jedná se o odborné stati, které svým formátem a stylem převážně směřují k mezinárodnímu publiku a akademické diskuzi. V rámci této knihy s nimi dále pracujeme tak, že dříve publikované analýzy a formulované argumenty dále propracováváme, obsahově rozšiřujeme, kontextualizujeme a zaměřujeme směrem k lokálnímu publiku.

Tyto stati uvádíme níže podle pořadí jejich publikace:

Hoření Samec, T. 2021. "For the Sake of Consumer Protection": Blending Paternalism and Neoliberalism in the Discursive Financialization of Households in the Czech Republic. In *Households and Financialization in Europe: Mapping Variegated Patterns in Semi-peripheries*, eds. M. Mikuš a P. Rodik, 148–168. Oxon: Routledge.

Trlifajová, L. 2021. O ekonomických periferiích a omezování sociálního státu v Česku. In *Demokracie – jak dál? Rizika a výzvy pro Česko a svět*, eds. F. Outrata, 59–85. Praha: Vyšehrad.

Hoření Samec, T., Trlifajová, L. 2023. Protect or Punish Debtors? Policymaker Discourse on the State's Role in Personal Debt Governance. *New Political Economy* 28 (6): 958–970.

Trlifajová, L., Decker, A., Hoření Samec, T. 2024. Financialisation and Contested Citizenship of 'Failed' Debtors: How Overindebted People Negotiate Their Status and Rights. *Citizenship Studies* 28 (2): 243–261.

Hoření Samec, T., Decker, A., Trlifajová, L. 2024. Consumption Loans Consuming Homes: Intersections of Housing Precarity and Personal Overindebtedness. *International Journal of Housing Policy* 24 (3): 501–520.

Decker, A., Hoření Samec, T. 2024. 'I'm not Going to Feed the Bailiffs': Personal Bankruptcy and Debtor Agency in Narrative

Accounts of Struggling Debtors. *Journal of Cultural Economy* (online first 2024 August 22).

Na závěr úvodu bychom také rádi poděkovali všem, kteří byli do procesu vzniku monografie nepřímo zapojeni a bez kterých by nemohla vzniknout. Jedná se především o naše komunikační partnerky a partnery – vypravěče a vypravěčky, kteří nám často vyprávěli své velmi osobní a citlivé příběhy. Zároveň děkujeme zástupcům institucí za to, že si udělali čas a byli ochotni se zúčastnit výzkumu. Dále děkujeme kolegyni Anje Decker, která se společně s námi podílela na realizaci výzkumných rozhovorů a přispěla do konceptuálních a metodologických debat, jež jsme vedli, a podílela se jako spoluautorka na dalších výstupech výzkumného projektu. Děkujeme také těm, kteří zprostředkovali výzkumné rozhovory a pomohli nám získat kontakty na zadlužené. Bohužel je zde není možné uvádět jmenovitě, aby byla zachována co nejvyšší míra jejich anonymizace. Nicméně jim upřímně děkujeme za významnou pomoc. Děkujeme též naší bývalé kolegyni Agatě Guňkové, která se podílela na vyhledávání a uspořádávání relevantní legislativy, souvisejících projevů v Parlamentu ČR a doprovodné dokumentace. Současně děkujeme Nikole Staničkové za pečlivou redakční práci při finalizaci rukopisu této knihy. V neposlední řadě také děkujeme našim rodinným příslušníkům a příslušnicím, bez jejichž podpory by vznik této monografie byl zajisté o mnoho obtížnější.

Kapitola 1

Jak se mluví o dluzích na politické úrovni?

V české společnosti je do značné míry zkušenost předlužení a ekonomické nejistoty provázána také s nejistotou bydlení. Minimálně každý desátý člověk v České republice se musí či musel potýkat s tím, že v rámci jeho domácnosti se na bydlení nebo vypořádání dluhů vynakládá významné množství finančních prostředků. Pro připomenutí, v roce 2022 bylo v exekučním řízení 668 tisíc osob (Mapa exekucí 2023) a nadměrným nákladům na bydlení čelilo v roce 2021 asi půl milionu domácností, tedy zhruba milion osob (Klusáček et al. 2021). Osobní dluhy se koncentrují v domácnostech s nízkými příjmy a v ekonomicky perifernějších, zejména postindustriálních regionech. Jak jsme již uváděli, v době našeho výzkumu se s exekucí někdy v životě potýkalo přibližně 10 % dospělé populace ČR. Toto číslo výrazně převyšuje čísla o počtech lidí, kteří v obdobném období pobírali sociální dávky – v tomto případě šlo o nižší jednotky procent obyvatel (Trlifajová 2021).

I když se s exekucemi často setkáváme mezi nejchudšími domácnostmi, jde o problém, který zasahuje výrazně širší skupinu obyvatel. Podle dostupných dat většina exekucí vycházela z nedoplatků na drobných spotřebních úvěrech, které si lidé často brali na běžnou spotřebu – na náklady spojené s bydlením, nebo na splácení stávajících dluhů (Prokop 2019). Přestože neexistuje výzkum, který by se přímo věnoval vztahu mezi exekucemi, vývojem sociální situace v Česku a proměnami systému sociální ochrany, tak určité paralely lze odvozovat ze sekundárních dat. Nárůst exekucí časově i prostorově koresponduje s dopady úbytku pracovních míst v dříve industriálních regionech, zejména zvýšenou nezaměstnaností, ekonomickou nejistotou během hospodářské krize v letech 2008–2014 a omezováním, respektive větší podmíněností systému sociálních dávek od poloviny nultých let, které vedlo k omezování nároku na podporu (Trlifajová 2021; Šitera 2023). Omezování sociálních ochrany bylo dále umocněno racia- lizací systému sociálních dávek, který je podobně jako v jiných zemích střední a východní Evropy formován obrazem Romů jako jeho hlavních a nezasloužilých příjemců (Kóczé 2020; Trlifajová a Pospíšil 2024). Zároveň daný nárůst souvisí i s konkrétní legis- lativou, která umožnila vznik systému zadlužení a vymáhání po- hledávek, kdy se dlužníci propadali do tzv. dluhových pastí a pro různé subjekty se z vymáhání, někdy i minimálních pohledávek, stal výnosný obchod.

Ekonomická nejistota a chudoba mají přitom negativní dopady jak na úrovni individuální – ovlivňují zdraví zadluže- ných a mezilidské i rodinné vztahy (Walker et al. 2015), tak na úrovni společenské – ovlivňují postavení zadlužených ve společ- nosti a případně jejich ne/důvěru v politické zřízení (Montgome- rie a Tepe-Belfrage 2019). Lidé, kteří jsou v exekuci nebo prochází insolvenčním řízením, mají v řadě ohledů omezená práva. Vymá- hání dluhů zahrnuje měsíční srážky z příjmu dlužníků i možnost

zabavit jejich majetek. Dlužníci nemají plnou ochranu legislativy trhu práce, nevztahuje se na ně minimální mzda – srážky mohou vést k tomu, že příjem z práce je nižší než minimální mzda. Mají omezený přístup k sociální ochraně, protože nárok na dávky se odvíjí od příjmu před exekučními nebo insolvenčními srážkami, a základní nezabavitelné minimum je stanoveno níže, než jsou sociální dávky. V procesu exekuce mohou exekutoři kdykoliv navštívit obydlí jedince a pro vstup využít asistenci policie. V procesu insolvence (oddlužení, osobní bankrot) je na veřejném webu dostupné jméno a adresa dlužníka, společně s jeho osobními daty o rodinné, pracovní nebo majetkové situaci.

V této podkapitole se blíže zaměříme na to, jak byl legislativně formován systém osobního zadlužení a jaký politický diskurz formování legislativy doprovázel. Presentujeme tento vývoj chronologicky a dělíme ho ve vztahu k určitým legislativním milníkům na čtyři nestejně dlouhá období. Společně s dělením na časová období prezentujeme také, jak o osobních dlužích, zadlužení a oddlužení mluví politici a političky ve svých projevech v Parlamentu ČR při rozpravách o související legislativě. Konkrétně jsme se v analýze zaměřili na to, jakým způsobem se hovoří o roli státu v souvislosti s osobními dluhy – jak má stát k zadlužení a dlužníkům přistupovat a jaký aktér má na poli zadlužení za co odpovědnost: zda je to stát, dlužníci, případně, někdo další. Kromě zkoumání politického diskurzu – tedy způsobů a pravidel vypovídání o dlužích, které se na politické úrovni zároveň formuje i reflektuje – nám tato analýza umožňuje nahlédnout také na určitou politiku dluhu a vymáhání pohledávek.

V naší teoretické perspektivě odkazuje pojem *politika dluhu a jeho vymáhání* na obecné úrovni na vyjednané normativní nastavení „jak k dluhům přistupovat“ z hlediska státní či veřejné moci a institucí, a představuje určitý explicitní povrch výkonu moci spojený s dluhy, který se pak uskutečňuje skrze techniky,

jež mohou být implicitní – nastavované skrze určitou legislativu upravující možnosti vstupování do exekučních či insolvenčních řízení a podobně. Politiku dluhu mohou přitom formovat nejen „na první pohled političtí aktéři“, tedy nejen volení zástupci – politici a političky či obecněji tvůrci politik (např. úředníci ministerstev), ale například i nevládní experti či soukromí lobbisté. V analýze politického diskurzu o osobních dlužích jsme se zaměřili na období od roku 2001. Jedná se o rok, kdy došlo k zásadnímu momentu na poli vymáhání pohledávek – k privatizaci exekutorských úřadů. V daném momentu se začal formovat specifický systém vymáhání dluhů, který umožnil různé excesy ve formě mnohonásobných poplatků za vymáhání (oproti původně dlužné částce) nebo využívání rozhodčích doložek (Hábl et al. 2021). Toto prostředí bylo postupně regulováno. V naší analýze politického diskurzu nás nicméně nezajímá v první řadě obsah zákonů, způsob a nastavení regulace, ale to, jak různí politici o dané regulaci promlouvali – jak ji zdůvodňovali, nebo naopak z jakých pozic legislativu kritizovali. Jejich výpovědi vypovídají o určité morálitě dluhu a reflektují postavení a roli státu ve vztahu k dluhům.

Moralizace a responsabilizace

Dluh a konkrétně praxe osobní zadlužení vytváří a je zároveň ovlivněna představami o tom, jaké je správné a nesprávné jednání, co by se mělo ocenit nebo naopak odsoudit – má významnou morální složku (Graeber 2014; Polletta a Tufail 2014). Podobně jako ilustrují výše zmiňované studie osobního zadlužení, také v politickém diskurzu i výzkumných rozhovorech byl patrný významný morální rozměr zadlužení, především ve vztahu k situaci nesplácení určitých závazků. Morální diskurzy zadlužení

rozhodně nejsou jednolité, ale mnohoznačné až protikladné, byť v určitých ohledech mohou být sdíleny i napříč různými skupinami aktérů – zadluženými či zástupkyněmi a zástupci různých institucí.

Jednou z rétorických technik, kterými se přisuzuje morální hodnocení určitému aktéru či jednání je *kategorizace* – zařazení tohoto aktéra do obecnější kategorie, v rámci, které mají aktéři společné charakteristiky (Fourcade a Healy 2007). Kategorizace probíhá často při rozlišování na skupiny „my“ vs. „oni“ (*othering*), přičemž skupina „oni“ bývá explicitně nebo i jen implicitně postavena do morálně zpochybněné pozice stigmatizující dané aktéry a skupiny (Thorne a Anderson 2006; Wilkis 2015; Herzog 2017). Formátování světa na „my“ vs. „oni“ je morálním projektem, který umožňuje ovládat ty, kteří se (zdánlivě) liší, protože „oni“ jsou stavěni do negativně hodnocené pozice, do pozice těch, kteří například nemají nárok na stejné služby či podpory jako „my“ (Sabaté Muriel 2020). K *otheringu* a spojené stigmatizaci pak může docházet i při propojování diskriminace a morálního odsouzení na základě etnicity – například Romů, jak je v kontextu České republiky zpracováno v literatuře (Creţan et al. 2022). V souvislosti se zvládáním stigmatu spojeného s osobním bankrotem pak Schwalbe et al. (2000) hovoří o *defenzivním otheringu* – snaze distancovat se od těch, kteří jsou vnímáni jako selhávající, což naznačuje sílu a dopady kategorizace – vytváření hranic.

Ve vztahu k praxi ne/zvládání osobního dluhu jsou pak výrazným explicitním příkladem vytváření kategorií „správného“ dlužníka vs. „selhávajícího“ dlužníka příklady televizních show, kde „selhávající“ dlužníky „učí“ opět správně fungovat a hospodařit s penězi. Pořad nazvaný *The Luxury Trap* (Past Luxus) vysílaný v norské a dánské televizi analyzovali právě z hlediska vytváření kategorie „špatných/neschopných“ dlužníků (Türken et al. 2015). Podrobněji, v daném lokálním kontextu, kategorizaci „dobrých/

správných“ a „špatných/nesprávných“ dluhů rozpracovává Benjamin Schwarz (2022) v jeho etnografii finančního poradenství pro předlužené osoby v Dánsku. Podobně také další příklady moralizace dluhů ukazují, že kategorizace a vytváření jinakosti může sloužit k mocenským účelům, k vytváření představ o „obět-ních beránkách“, kterým je přisouzena vina za nezodpovědné jednání – jako v případě těch, kteří si pořídili vlastnické bydlení na hypoteční úvěr a následně přestali být „splacení schopní“ pod vlivem souvisejících finančních krizí (Stout 2016a; 2016b).

Responsibilizaci zde chápeme jako diskurzivní proces, akt uskutečněný určitou promluvou nebo formálním textem (např. legislativou), popřípadě méně formálním způsobem – například mediálním článkem. Koncept responsabilizace vychází z foucaultovské tradice zkoumání výkonu moci (Rose a Miller 2008; Shamir 2008). V této tradici také některé studie rozpracovávají pochopení dluhu jako biomoci – nástroje formující a formátující jedince do „správných finančních subjektivit“, které podnikají ty odpovědné, a tudíž správné konkrétní materiální kroky, například stávají se vlastníky bydlení pomocí hypotečního úvěru (García-Lamarca a Kaika 2016; García-Lamarca 2022). Akcent na osobní odpovědnost je projevem určitého výkonu moci, kde odpovědnost za svůj blahobyt mají primárně jedinci a veřejné instituce jako jsou stát či obce. Akcent na osobní odpovědnost je často vykreslován apoliticky a (zdánlivě) neideologicky jako racionální strategie, která by se měla přirozeně přijmout, protože to je jak morálně ocenitelná hodnota, tak rozumná praxe, protože zodpovědní lidé se „mají (finančně) lépe“. V tomto smyslu jsou pak finanční principy formulovány a rozšiřovány jak státními nebo veřejnými aktéry – jako například ministerstvy financí nebo centrálními bankami (Hoření Samec 2021), někdy pak ve spolupráci s nevládním neziskovým sektorem (Maman a Rosenhek 2020), případně se z výuky finanční gramotnosti může stát i výdělečná činnost formou

různých kurzů či produkcí knih a výukových materiálů (Kim 2016; Lai 2017; Samec a Hájek 2019).

Ustavení systému osobního zadlužení (2001–2008)

Rok 2001 nevybíráme jako začátek našeho příběhu o předlužení náhodou, jednalo se o rok, kdy byl přijat v řadě ohledů klíčový zákon o privatizaci exekučního řízení, který položil základy pro vznik a upevňování systému, jenž umožnil i z malých dlužných částek vytvořit dluhy nesplacitelné (Hábl et al. 2021). Toto období je charakterizováno i tím, že na jedné straně se rychle rozvíjel trh s hypotečními úvěry, které byly zároveň v mediálním diskurzu normalizovány jako běžný a pokud „zodpovědně realizovaný“, tak i morálně správný způsob zadlužení (Samec 2020). Trh s hypotečními úvěry dlouhodobě vykazoval nízká čísla, co se týče takzvaných „úvěrů v selhání“ – tedy úvěrů, které nejsou splácené. Na základě toho se lze domnívat, že hypotéku si historicky brali lidé, kteří měli buď relativně vysoké a jisté příjmy, úspory, anebo oporu v (rozšířené) rodině při situaci, která by splácení mohla ohrozit.

Kromě hypotečních úvěrů, se začal dále etablovat také trh se spotřebitelskými úvěry. Ty byly až do roku 2016 oproti jiným evropským státům (Ošťádlová 2017; Appleyard et al. 2023) málo regulované z hlediska: právních nároků na jejich poskytovatele; a ochrany spotřebitelů, nejen co se týče výše úrokových sazeb, ale především z hlediska vysokých pokut – například za pozdní splátky úvěrů, či způsobu mimosoudních zahájení exekuce jako je praxe tzv. rozhodčích doložek (Hábl et al. 2021). Český systém oddlužení ustavený na přelomu tisíciletí zároveň patřil k jedněm z nejtvrděších v Evropské unii z hlediska postihů zadlužených: jakmile se pohledávky v řádu deseti či stokorun dostaly do

vymáhacího a poté exekučního procesu, začaly růst exponenciálně. V rámci tohoto systému tak mohly poplatky za vymáhání dluhů a za opožděné splátky úvěrů mnohanásobně a řádově převýšit původní jistinu (půjčku nebo dlužnou částku). Přísné podmínky týkající se splácení dluhu (např. vysoké pokuty za pozdní splátky apod.) tak umožňovaly rychlé zahájení exekučního vymáhání pohledávek, které často znamenalo tzv. dluhovou past – tedy situaci, kdy náklady na obsluhu vymáhání dluhu převýšily možné výdělky zadlužených. Nastavení exekučního vymáhání, kdy nebyla přednostně splacena jistina, v kombinaci s vysokými sankcemi a úroky, vedly k tomu, že i po letech vymáhání a pravidelného splácení – respektive strhávání ze mzdy, mohl mít dlužník vyšší dluh než na začátku. Vysoké úroky a sankce jsou spojovány zejména s malými nebankovními půjčkami, ale vznikaly také z dluhů vůči obcím a veřejné dopravě, dluhů za energie a telekomunikace.

Paradoxně se v roce 2001, který byl v daném období (2001–2008) jediným rokem, kdy se v Poslanecké sněmovně a Senátu ČR diskutovala relevantní (z hlediska osobního zadlužení) legislativa, objevoval často důraz na ochraňující roli státu. Tyto výpovědi politiků, z nichž vybíráme jednu ilustrativní citaci níže, reflektovaly nerovné postavení mezi spotřebiteli a prodejci či poskytovateli úvěrů:

Spotřebitelská legislativa si klade za cíl ochránit spotřebitele jako slabší smluvní stranu. Je reakcí na rozvoj agresivních forem prodeje a na uplatňování zneužívajících či diskriminačních prvků v těchto vztazích. (Grégr 2001)

Ze současného pohledu je zajímavé, že již v roce 2001 byly tematizovány jevy jako „agresivní formy prodeje [spotřebitelských půjček]“ a poukazováno na „zneužívající či diskriminační prvky“

mezi poskytovateli a uživateli úvěrů. A to přesto, že až období po roce 2001 (tj. po privatizaci exekučního řízení) zavdalo na vznik výše zmíněného systému, který právě agresivní formy prodeje či nerovné mocenské vztahy nejenže nepotíral, ale aktivně je umožnil.

Zároveň se v roce 2001 předznamenává téma *informovanosti spotřebitelů*, které v následujících rocích nabývá důležitosti a transformuje se v diskuzi o finanční gramotnosti. Informovanost je uváděna jako nástroj emancipující. Předpokládá se, že subjekt (občan, spotřebitel) může porovnávat informace a rozhodnout se zda si úvěr ne/vezme. Je to představa, která implicitně počítá s racionálně uvažujícím aktérem, který je vyvázán ze struktur a nečelí žádným ekonomickým nebo emocionálním tlakům či nárokům:

Cílem navrhované právní úpravy je proto posílení pozice spotřebitele, který vystupuje v právních vztazích s poskytovateli úvěru jako slabší smluvní strana. Zásadní význam spočívá proto v informacích, které poskytovatel úvěru bude povinen dát spotřebiteli. Tyto informace se budou týkat jak podmínek, za nichž bude spotřebitelský úvěr poskytován, tak i stanovení nákladů na něj a úpravy závazků z něho plynoucích. Spotřebitelům tak bude dána možnost objektivněji srovnávat výhodnost či nevýhodnost jednotlivých nabídek spotřebitelského úvěru, poskytovaných různými subjekty na našem trhu. (Grégr 2001)

Již v roce 2001 zazníval hlas poukazující na „moc finančního kapitálu“, a byl dáván do souvislosti s klesajícím významem národních států – tedy již ve zmiňovaném roce byl nepřímou tematizován proces financionalizace, přestože v českém kontextu se ještě zdaleka finanční služby a nástroje (např. hypoteční úvěry,

podílové fondy apod.) nestačily prosadit tak výrazně jako v jiných státech západní či severní Evropy a Ameriky:

Jsme si, myslím, všichni vědomi skutečnosti, že význam národních států klesá, a nechceme-li zase nechat občana, člověka, spotřebitele bez právní ochrany proti moci finančního kapitálu, potom je na místě, abychom jistou veřejnoprávní úpravu a ochranu, kterou poskytuje právo EU, mu zajistili. (Jičínský 2001)

V tomto úryvku se objevuje téma, které se v následujících letech opakovaně vrací. Je to odůvodnění ochrany s odkazem na právní standardy EU a nutnost sladění zákonných norem podle standardu EU. V následujícím úryvku pak poslanec Michal Zuna formuluje určitý „ideologický základní předpoklad“, který se v dalších letech pravidelně opakoval: „každý (...) je svého štěstí strůjcem“ a byl jedním z pravidel a pravidelností politického diskurzu osobního zadlužení.

Přestože uznávám, že každý občan je svéprávná osoba, že je svého štěstí strůjcem, tak v současné době, kdy schvalujeme jeden zákon za druhým a kdy se stalo zvykem, že v jednom zákoně v přechodných ustanoveních zasahujeme do zákona jiného a vlastně právo zneřehledňujeme, by podle mého názoru občan měl mít zvýšenou právní ochranu. (Zuna 2001)

Tato představa koresponduje s tím, jak o významu osobní odpovědnosti pojednávají studie z anglofonních kontextů – Spojených států amerických (Kear 2013), Velké Británie (Finlayson 2009) nebo Austrálie (Beggs et al. 2014). Zde je právě individualizující představa o odpovědnosti za své jednání propojována s významem finančních trhů jako nástrojů zajištění svého blahobytu

a existence a je tak formována představa, o tom, že lidé (subjekty) by měli ideálně přijmout investorskou logiku a praktiky (Langley 2008; Lai 2017; Donoghue 2022). Jak si ukážeme dále, toto pojetí bylo silně přítomné i v českém politickém diskurzu, nicméně nebylo bez nuancí a určitých protikladů.

První kritika dluhového systému a jeho obhajoba (2009–2010)

V letech 2009 a 2010 se začíná projednávat nová legislativa v souvislosti s regulací spotřebitelských úvěrů. Je to období, kdy se očekává příchod ekonomické krize, která nicméně kulminovala až s určitým zpožděním okolo roku 2012. Nicméně je to až v tomto období, po mnoha letech ustavení a upevnění systému zadlužení, kdy je tento systém nějakým způsobem zpochybněn a kritizován, jako v projevu Jeronýma Tejce:

Chtěl bych připomenout, že počet exekucí se např. mezi lety 2006 a 2007 zvýšil o 40 %, a to ještě české domácnosti nezasáhla ekonomická krize. Chtěl bych upozornit na to, že více než polovina smluv kontrolovaných Českou obchodní inspekcí v první polovině roku 2008, tedy smluv o spotřebitelských úvěrech, porušovala podle České obchodní inspekce zákon. Navíc agresivita poskytovatelů některých tzv. nebankovních půjček roste a ti se mnohdy snaží těžit z těžké sociální situace lidí, kteří v době krize přicházejí o práci a musí krátkodobě toto řešit např. vypůjčením peněz za bohužel někdy nevhodných podmínek a přistupují tak na nevhodné podmínky, které v dlouhodobém kontextu a v dlouhé době jejich postavení ještě zhoršují. (Tejc 2009)

Diskuze mezi kritickým pohledem na systém zadlužení a jeho vymáhání a pojetím, které (téměř) veškerou odpovědnost a vinu přisuzovalo dlužníkům se pak rozhořela při projednávání novely zákona o spotřebitelském úvěru č. 78/0. Ochranná role státu plynoucí z nerovného postavení byla v souvislosti s danou legislativou odůvodněna právě aktuální ekonomickou situací a omezováním sociálních transferů.¹ Bohuslavem Sobotkou (ČSSD) je pojmenována praxe, kdy spotřebitelské úvěry slouží jako náhrada sociálních transferů (např. sociálních dávek, slev na daních apod.).² Explicitně také nazývá danou situaci jako „dluhová past“, termínem, který je pak v politické debatě často využíván:

Zřejmě všichni víme, jak vypadá nezaměstnanost. Příští rok bude spíše stagnovat, než že by klesala. Omezují se sociální transfery, nejsou volná pracovní místa, je jasné, jak to bude vypadat z hlediska spotřebitelských úvěrů. Nedá se očekávat, že by jejich objem klesal, spíš tady bude problém, že se stále více rodin bude dostávat do dluhové pasti. A jestliže je před námi tato situace, tak si myslím, že je namístě, abychom jako Poslanecká sněmovna takovouto regulaci přijali v zájmu občanů.

-
- 1 Politiku úsporných opatření (*austerity measures*) ve vztahu k zadlužení domácností v anglofonním kontextu diskutují například studie Montgomerie a Büdebender (2015); Dukelow a Kennett (2018); Dagdeviren et al. (2020); a Davey (2022).
 - 2 V kontextu USA a Mexika tuto praxi konceptualizuje jako *debtfare* a empiricky sleduje Susanna Soederberg (2014) a identifikuje ji jako vyskytující se často právě ve formě krátkodobých vysoce úročených půjček a úvěrů.

A já myslím, že my tady nejsme lobbisté právníků, kteří vydělávají na rozhodčích doložkách, nejsme tady lobbisté predátorských finančních institucí. Jsme tady proto, aby chom přijímali zákony, které budou rozumně regulovat vztahy v naší společnosti, a tato oblast regulaci potřebuje... (Sobotka 2010)

Nerovné postavení mezi věřitelem a dlužníkem pak bylo tematizováno v projevu Jeronýma Tejce z ČSSD, který kritizoval praxi tzv. rozhodčích doložek. Což byla praxe, kdy některé smlouvy o spotřebitelském úvěru obsahovaly ujednání, že případný spor věřitele a dlužníka bude rozhodovat rozhodce, u kterého nicméně není možné předpokládat nezaujatost, a naopak hrozí střet zájmů³:

Problém je v tom, že ve chvíli, kdy dojde ke sporu mezi majetným věřitelem a většinou nepříliš zajištěným dlužníkem, dochází k nerovnému postavení. Častokrát se stává, že rozhodce, který má spravedlivě rozhodnout, má zisk z každého sporu a logicky z povahy věci nechce vystupovat proti nebo naštvat toho, který mu práci dává, tedy onoho věřitele, který rozhoduje o tom, který rozhodce v té věci bude rozhodovat. (Tejc 2010)

Bohuslav Sobotka dále použil argument, který se i v dalších debatách v určitých obměnách opakoval – a to argument, že daný systém přináší náklady veřejným rozpočtům:

3 Podrobněji viz Hábl et al. (2021, 35).

Vážení čtenáři, právě jste dočetli ukázkou z knihy Jak v české společnosti osobní dluhy formují životy zadlužených a společenské hierarchie?.

Pokud se Vám ukázka líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.